

УДК 93.194

БІЛИЙ ДМИТРО,*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства
Донецького юридичного інституту*

"СВІТЛА КУБАНЬ". ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕННЯ ПРО ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ ЯК ПРОСТІР РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В XVII - XVIII ст.

У статті розглядається процес створення ментальної карти Кубані серед донського та українського козацтва в XVII - XVIII ст. У першу чергу це стосується релігійної складової як однієї з найбільш важливих у системі уявлень донського та українського козацтва. На тлі гострої релігійної боротьби пошуки "землі обітваної", вільної від політичних та релігійних переслідувань, стають надзвичайно актуальними для козацтва. Автор простежує процес формування уявлень про Кубань як простір свободи серед козацьких спільнот у вищезгаданий період.

Ключові слова: Кубань; донські козаки; запорозькі козаки; Північний Кавказ; релігійна свобода.

Постановка проблеми. Дослідження колонізаційних процесів, які надзвичайно сильно позначилися на історії українського народу, вимагає ретельного аналізу передумов цього явища. У XVIII-XIX сторіччях основним і найбільш масштабним колонізаційним рухом стало переселення українців на Кубань. І хоча рух став масовим у 90-х роках XVIII сторіччя, завдяки масовій міграції в цей край Чорноморського Козацького Війська, передумови його почали складатися ще наприкінці XVII ст. Надзвичайно важливу роль у цьому відіграло формування уявлення про Кубань як простір релігійної свободи. Аналіз умов цього процесу допоможе нам побачити всебічну картину особливостей вітчизняної історії Нової Доби.

Аналіз основних досліджень і матеріалів. Історія Північного Кавказу та Кубані, зокрема українського та донського козацтва в період XVII-XVIII ст. досить широко представлена в документальних джерелах та дослідженнях, але одночасно надзвичайно мало досліджень, присвячених їх "ментальній історії", особливостям формування "ментальної карти" певної території. Одним із небагатьох винятків є праця сучасного кубанського дослідника Д. Сеня, у якій він розглядає особливості формування імперської ментальної карти північнокавказького регіону [1].

Метою нашої статті є розгляд передумов, основних етапів та обставин створення уявлення про Кубань як про простір релігійної свободи. Автор аналізує, як це уявлення формувалося серед донських козаків, учасників повстання Степана Разіна, зокрема в Кавказькому (Ігнатівському) війську та Війську Запорозькому.

Виклад основного матеріалу. Поліетнічність Кубані багато в чому сприяла й віротерпимості, традицію якої заклав високий рівень культури античних полісів. Такий стан зберігався й у часи, коли на Кубані панували і готи, і номадичні паки, яким узагалі була притаманна віротерпимість. Із часів раннього середньовіччя на Кубані поширилося християнство. Боспорський єпископ Домна бере участь у Першому Вселенському соборі в Нікеї (325). На початку VI ст. утворилася Зіхська єпархія, яка ста-

вила на меті розповсюдження християнства в Зіхії (Черкесії). Наприкінці VIII - на початку IX ст. до Зіхської єпархії входили Боспор, Херсон і місто на кордоні між Зіхією та Абхазією - Нікопсис. У X ст. центром Зіхської єпархії стала Таматарха. Таким чином, Таматарха відіграє роль головного візантійського християнського центру на Північно-Західному Кавказі. У XIII - XV ст. за сприяння генуезців місіонерською діяльністю на Північному Кавказі, у першу чергу серед черкесів, активно займалася католицька церква. Вірогідно, що ця діяльність була успішною. У 1349 р. до Матреги призначено католицького архієпископа - францисканського ченця Іоанна (Жан де Зіхі), судячи з усього, зіхського походження [2].

До кінця XVII - початку XVIII ст. християнство активно розповсюджувалося серед горських народів Північного Кавказу. Утім, ця християнізація була поверховою. Комплекс язичницьких вірувань, закріплений впливом еллінської та фракійської культури, виявився надзвичайно стійким. Не можна не дивуватися тому розмаїттю сакрального пантеону горських народів, у якому відбилися елементи грецької міфології, християнства, ісламу, а можливо, і набагато давніших вірувань, і божества якого та їх незримий вплив пронизували світогляд горців принаймні до середини XIX ст. Проникнення ісламу до горських народів Північного Кавказу почалося ще на початку VIII ст. спочатку внаслідок діяльності ісламських місіонерів та військових походів арабів (так, у Дагестані іслам остаточно закріпився в 733 р., що спричинило розвиток високої культури), пізніше під впливом Порту та Кримського ханства й особливо посилювалося на початку XVIII ст. Датою початку масової "ісламізації" горців Закубання вважається 1717 р., коли за наказом турецького султана Мурада IV кримські хани Девлет-Гирей і Казі-Гирей почали наступ з метою повернути черкесів в іслам. Утім, складне нашарування елементів християнства і язичництва продовжувало зберігатися у духовній культурі горців і до середини XIX ст.

Одним із головних стимулів поширення ісламу серед горців Північного Кавказу як ідеологічної бази протистояння Російській імперії стала Кавказька

війна. У той же час мусульманські священики - ефенді - користувалися у горців великою повагою завдяки своїй войовничості - самі безпосередньо брали участь у набігах і навіть очолювали загони адигських воїнів [3]. У цілому розповсюдження ісламу серед адигських субетносів відбувалося нерівномірно - у жанітців у XVII ст., у Кабарді - протягом XVIII ст., у шапсугів тільки в 40-х рр. XIX ст., а в натухаїтців - до 60 рр. XIX ст.

Сплетіння різних релігій, певний простір релігійної толерантності - один із заохочувальних факторів, які приваблювали втікачів на Північний Кавказ. Серед таких утікачів були донські козаки-старовіри, які після реформ московського патріарха Никона ("Великий розкол" 50-60-х рр. XVII ст.), склали основну опозицію центральній московській владі. Окремі загони донських козаків-утікачів з'явилися на Північному Кавказі, зокрема на Тамані, у 1667-1672 рр., після поразки повстання С. Разіна, і спочатку розселилися вздовж річок Кума й Аграхань. Частина з них на чолі з отаманом Савелієм Пахомовим приблизно в 1690 р. перебралися на Кубань. Козаки прийняли протекторат кримського хана й отримали дозвіл закріпитися на Кубані та побудувати невеликий форт як центр свого розташування "на острові між річками Кубанню та Лабою" [4]. Відтоді козаки-старовіри беруть активну участь у військових діях ногайців проти Московського царства та закубанських горців. Отаманом першого Кубанського козацького війська довгий час залишався Савелій Пахомов. Козаки цього війська зберігали певну автономію й підкорялися безпосередньо тільки кримському хану, залишаючись незалежними від місцевих правителів. Військовим центром козаків-старовірів стало укріплене місто Копил (у районі сучасного міста Слов'янськ-на-Кубані), структура та організація війська була традиційною для козацьких спільнот.

Можна стверджувати, що Кубань у той час стала головним центром автономного розвитку старовірства. "Релігійна свобода, яку мали козаки в Кримському ханстві, призвела до розвитку цікавого явища - постійного протягом XVIII ст. припливу втікачів - російських підданих (у т.ч. старовірів) на територію мусульманської держави... Кубань швидко стає в уявленні потенційних утікачів місцем, де, як згадувалося в одному документі "старовірують і за стару віру не гонять" [5]. У кубанських козацьких слободах активно діяли священики-старовіри, "розколовчителі". Побудовано монастир, де були свої єпископи-старообрядці. Не дивно, що після поразки повстання Кіндрата Булавина (загинув у 1708 р.) близько двох тисяч козаків-повстанців на чолі з одним із найближчих сподвижників К. Булавина, отаманом Єсаульської станиці Ігнатом Некрасовим відступили на Кубань. Наприкінці 1708 р. - на початку 1709 рр. козаки-некрасівці, або як їх ще називали "ігнат-козаки"¹, закріплюються на Кубані, прийнявши протекторат кримського хана. Із цього часу почалась історія Війська Кубанського Ігнатово-Кавказького [6]. Опорною базою цього війська стали три укріплені містечка на Таманському півострові між Копилом та Темрюком - Блудилівський, Голубинський та Чирянський. Поповнення війська відбувалося за рахунок чисельних перебіжчиків із російської території, які розселилися в Ірлі, Зальнику та інших поселеннях на узбережжі Азовського моря та низов'ях Ку-

бані. Таким чином на Кубані створюється своєрідна козацька республіка, яка спирається на потужний релігійний фундамент старовірської церкви. Козаки-некрасівці не тільки намагалися утримати свою автономну територію на Кубані, але й проявляли активні дії щодо розповсюдження своєї ідеології на Дон та найближчі російські губернії, час від часу підкріплюючи їх дошкульними рейдами на територію Російської імперії. Уже в 1711 р. вони здійснили напад на Царицин та Саратов, у 1713 р. отаман Некрасов організував новий масштабний похід під Харків, у 1717 р. некрасівці на чолі з отаманом атакували Пензу. Одним словом, ледь не головним завданням цих рейдів була спроба підняти загальне повстання. "Підривна" діяльність некрасівців, перспективи їх спільного виступу із запорожцями кошового отамана К. Гордієнка цілком імовірно могли привести за певних обставин до широкомасштабного повстання на півдні Російської імперії.

Розуміючи небезпеку, імперський уряд здійснює декілька каральних експедицій на поселення некрасівців у 1711, 1735-1739 рр. Але, попри спалені порожні поселення ігнат-козаків, відчутних втрат некрасівці не зазнали. Утім, поступове посилення впливу Російської імперії на Кримське ханство все більше й більше загрожувало незалежному існуванню Війська Кубанського Ігнатово-Кавказького. У 1737 р. помер харизматичний отаман Ігнат Некрасов, що призвело до розколу в середовищі некрасівців. У 1740-1741 рр. частина їх переселилась за Кубань, інші - у Добруджу, у гирло Дунаю. Закубанська громада некрасівських козаків, не відступаючи від своєї непримиренної ворожнечі з "царською", протрималася в горах Закубання до початку 90-х рр. XVIII ст. і тоді переселилася на Енос (узбережжя Егейського моря) та землі навколо озера Майнос. Цікаво, що вже в XIX ст. некрасівці отримали від турків назву - "Ігнат-козаки" - "вперті козаки" [7]. Здається, що ця назва сповна відбивала й історію Війська Кубанського Ігнатово-Кавказького, і головну ментальну рису його козаків.

Саме козаки-некрасівці були першою козацькою спільнотою, яка створила свою ментальну модель Кубані як окремого "сакрального" простору. Далі простежимо основні етапи "ментального освоєння" Правобережної Кубані двома козацькими спільнотами - козаками-старообрядцями (некрасівцями) та чорноморськими козаками - спільнотами мігрантів, які поступово створили й канонізували власний ментальний дискурс Правобережної Кубані - сакральної території, як у випадку з некрасівськими козаками, та "Чорноморії" - "віднайдені Батьківщини", на основі якої й сформувалася герметична й регламентована регіональна чорноморська/кубанська ідентичність місцевого українського населення, яка певною мірою зберігається й зараз.

Та обставина, що саме Чорноморське козацьке військо, генетично пов'язане з Військом Запорозьким, стало спільнотою, яка починає з 1792 р. опанувати територію Правобережної Кубані, багато в чому стала визначальним фактором у створенні специфічної ментальної моделі регіону - Чорноморії. Утім, як уже згадано вище, це була не перша спроба козацької спільноти ментально освоїти Кубань. Якщо звернутися до передісторії "чорноморського" періоду Кубані, то побачимо декілька попередніх спроб створення такої "козацької" моделі. Територія Правобережної Кубані була добре знайома українським та донським козакам ще з XVI ст. Запорожці взагалі

¹ Ногайці називали некрасівців "Кара-Ігнат" - "чорні ігнати" за чорні каптани, які ті носили.

вважали східними кордонами своїх вольностей ріки Єю та Кубань [8]. Але здебільшого цей терен розглядався козаками тільки як операційний простір під час ведення бойових дій проти Кримського ханства та Порти. Створення "козацького" дискурсу Правобережної Кубані було започатковано донськими козаками-некрасівцями наприкінці XVII ст.

Необхідно зауважити, що в уяві середньовічної людини простір не мав якихось постійних, незмінних, абстрактних параметрів, відсторонених від специфічної теологічної моделі світу. Його ментальний образ міг бути розташований на певній ієрархії "чистих" та "нечистих" місць. "Чисте/нечисте" маркування могло змінюватися залежно від того, яким чином відбувався процес його освоєння певною спільнотою [9]. Отже, розпочинається новий процес сакралізації козаками простору - на цей раз уже кубанського. Виникає питання: чи подібне уявлення про Кубань як сакральну територію в козацькій "ментальній географії" було властиве суто козакам-старобрядцям, об'єднаним у Військо Кубанське Ігнатове Кавказьке, чи мало вплив і на запорозьку козацьку спільноту та її уявлення про кубанський простір?

Наявні джерела (доступні автору) не дають однозначної відповіді. Але можемо зробити декілька припущень щодо взаємодії козаків-некрасівців і запорожців, яка могла зумовити створення "ментальної моделі" Кубані, започаткованої Військом Кубанським Ігнатовим. Формування цього війська і його закріплення в кубанському регіоні збіглося в часі з переходом Війська Запорозького під покровительство кримського хана в 1709-1710 рр. Вони стали союзниками в протистоянні з Російською імперією. І козаки Ігната Некрасова, і запорожці Костя Гордієнка підтримували між собою певні зв'язки й брали участь у спільних військових акціях як проти російських військ, так і проти закубанських горців. Військові підрозділи запорожців часто дислокувалися на Правобережній Кубані, фактично на землях Війська Кубанського Ігнатова, а чимало запорожців осідало в поселеннях некрасівців [10].

Висновки

Поліетнічність населення Північного Кавказу зі стародавніх часів вимагала створення певного консенсусу для мирного співіснування. Однією з необхідних умов для цього була необхідність створення простору, у якому віротерпимість була б основним компонентом взаємовідносин між різними етнічними групами, державними та протидержавними утвореннями. Усе це обумовлювало як відносно мирне співіснування різних релігій, так і перехід мирним шляхом від однієї релігійної системи до іншої,

Билый Дмитрий,

*доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры украиноведения
Донецкого юридического института*

"СВЕТЛАЯ КУБАНЬ". ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СЕВЕРНОМ КAVKAZE КАК ПРОСТРАНСТВЕ РЕЛИГИОЗНОЙ СВОБОДЫ В XVII - XVIII вв.

В статье рассматривается процесс создания ментальной карты Кубани среди донского и украинского казачества в XVII-XVIII вв. В первую очередь это касается религиозной составляющей как одной из наиболее важных в системе представлений донского и украинского казачества. На фоне острой религиозной борьбы поиски "земли обетованной", свободной от политических и религиозных преследований, становятся чрезвычайно актуальными для казачества. Автор прослеживает процесс формирования представлений о Кубани как пространстве свободы среди казачьих сообществ в вышеуказанный период.

Ключевые слова: Кубань; донские казаки; запорожские казаки; Северный Кавказ; религиозная свобода.

як це ми бачимо на прикладі автохтонного черкеського населення Кубані, яке перейшло від язичництва до християнства, повернулося до язичництва й поступово звернулося до ісламу. Отже, релігійна віротерпимість, яка була притаманна Північному Кавказу, приваблювала й окремих втікачів, і цілі соціальні та етнічні групи, які зазнавали переслідування, зокрема і в релігійному відношенні. Одним із найбільш показових прикладів є історія переселення на Кубань донських козаків-некрасівців, які зазнавали переслідування, старообрядців. Через контакти некрасівців та запорожців уявлення про Північний Кавказ як простір свободи поширювались серед українського козацтва. Усі ці обставини створювали сприятливі умови для уведення "ментальної карти" цього регіону в ментальний простір Війська Запорозького, що, без сумніву, відіграло важливу роль під час переселення чорноморського козацтва на Кубань і подальшої української колонізації Північного Кавказу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сень Д. Воображение региона как колонизация: Кубань-Черноморья-Кубань (практики Российской империи в Крыму и на Северо-Западном Кавказе в конце XVIII - сер. XIX вв.) / Д. Сень // Историко-географические исследования в Украине. - К. : Институт истории Украины НАН Украины, 2007. - № 10. - С. 317-336.
2. Некрасов А. М. Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV - первая половина XVI в.) / А. М. Некрасов. - М. : Наука, 1990. - С. 116.
3. Мемуары графа де Рошешуара, адъютанта императора Александра I (Революция, Реставрация, Империя) // Кавказская война: истоки и начало (1770-1820 гг.). - СПб., 2002. - С. 341-342.
4. Дмитриенко И. И. К истории некрасовцев на Кубани / И. И. Дмитриенко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. - Екатеринодар : Тип. Кубанского обл. правления, 1899. - Вып. 1. - С. 65-68.
5. Сень Д. "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. - конец 1920-х г.) / Д. Сень. - Краснодар, 2001. - С. 32.
6. Короленко П. П. Некрасовские казаки: исторический очерк, составленный по печат. и архив. документам / П. П. Короленко // Известия общества любителей изучения Кубанской области / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. - Екатеринодар : Тип. Кубанского обл. правления, 1900. - Вып. 2. - С. 1-74.
7. Шиян Р. Джерела з історії Чорноморського козацького війська / Р. Шиян // Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX століття) - Одеса : Друк, 2000. - С. 86.
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. - К. : Наук. думка, 1990. - Т. I. - С. 578.
9. Гуревич А. Я. Избранные труды. Средневековый мир / А. Я. Гуревич. - СПб. : Изд-во С.-Пб. ун-та, 2007. - С. 45.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. - К. : Наук. думка, 1991. - Т. 3. - С. 403.

Bilyi Dmytro

Doctor of Historical Sciences, senior lecturer, Professor of the Ukrainian Studies Department, Donetsk Legal Institute

"LIGHT KUBAN". FORMING OF PICTURE IS OF NORTH CAUCASUS AS SPACE OF RELIGIOUS FREEDOM IN A XVII-XVIII ITEM

In the article the process of creation of mental map of Kuban is examined among Don and Ukrainian the cossacks in a XVII - XVIII item. The author in своїй to article consistently opens основне stages of development and mutual relations of different religious systems in the North Caucasus, the reasons which have provided their peaceful co-existence. These circumstances had solving influence on perception of Kuban Cossacks as territories of religious freedom and the optimal place for resettlement in search of a refuge from соціального that of religious prosecution. Above all things it touches a religious constituent, as one of the most essential in the system presentations of Don and Ukrainian the cossacks. On a background a sharp religious fight, searches of "earth obitovanoy", free of political and religious pursuits becomes extraordinarily actual for the cossacks. An author traces the process of forming of pictures of Kuban, as to space of freedom among cossack associations in a this period.

Key words: Kuban; Don cossacks; Zaporozhia cossacks; North Caucasus; religious freedom.

REFERENCES

1. Sen D. (2007), *Historical and Geographic Research in Ukraine*, Kyiv, (10), pp. 317-336 (rus).
2. Nekrasov A.M. (1990), International relations and the nations of the Western Caucasus (the last quarter of the fifteenth century - the first half of the XVI century), Nauka, Moscow, p. 116 (rus).
3. *Kavkazskaia voyna: istoki i nachalo (1770-1820)* (2002), Saint Petersburg, pp. 341-342 (rus).
4. Dmitriyenko I. I. (1899), *Izvestiia obshchestva lubiteley izuchenii Kubanskoï oblasti*, (1), Tip. Kubanskogo obl. pravleniia, Ekaterinodar, pp. 65-68 (rus).
5. Sen D. (2001), The army Kuban Ignatovo Caucasus: historical paths Nekrasov Cossacks (1708 - late 1920s), Krasnodar, p. 32 (rus).
6. Korolenko P. P. (1900), *Izvestiia obshchestva lubiteley izuchenii Kubanskoï oblasti*, (2), Tip. Kubanskogo obl. pravleniia, Ekaterinodar, pp. 1-74 (rus).
7. Shyian R. (2000), *Cossacks in the south of Ukraine (the end of XVIII-XIX centuries)*, Druk, Odesa, p. 86 (ukr).
8. Yavornitskiy D.I. (1990), *History of the Zaporozhian Cossacks* (1), Naukova dumka, Kyiv, p. 578 (ukr).
9. Gurevich A.Ya. (2007), *Selected Works. The medieval world*, Publisher of the St. Petersburg University, St. Petersburg, p. 45 (rus).
10. Yavornitskiy D.I. (1991), *History of the Zaporozhian Cossacks* (3), Naukova dumka, Kyiv, p. 403 (ukr).

© Бiлий Дмитро

Надійшла до редакції 05.08.2013

УДК94(475)"1918-1926"(045)

ГОРЬ ЄВГЕН,

здобувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ ПРОТЯГОМ 1918-1926 рр.

Стаття присвячена аналізу основних напрямків суспільно-політичного життя єврейської громади Польщі в міжвоєнний період: асиміляторського, ортодоксального, сiоністичного, соціалістичного та фолькістського. Проаналізовано політичні програми, персональний склад та соціальну платформу основних єврейських політичних партій.

Ключові слова: асимілятори; ортодокси; сiонізм; фолькізм.

Постановка проблеми. Єврейська меншина займала особливе місце в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої. Політика польської влади та населення була відверто агресивною по відношенню до єврейства - після проголошення відновлення незалежної Польської держави крайною прокотилася черга погромів, активістів єврейського політичного руху постійно підозрювали в шпигунстві на користь інших держав, заарештовували тощо. Однак, незважаючи на це, євреї так і не створили

єдиної політичної організації, як це вдалося частково зробити німцям. Однією з причин такого стану речей були протиріччя всередині самої єврейської меншини.

Аналіз досліджень і публікацій. На жаль, вітчизняні вчені не зверталися до вивчення проблеми суспільно-політичного життя євреїв на польських теренах у міжвоєнний період. До нашого часу засадничими під час висвітлення означеної теми залишаються студії польських дослідників 20-30-х рр.

№ 4 (124) липень-серпень 2013 р.